

3. Кучинко М. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби / Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. – 328 с.
4. Прищепа Б. Давня Пересопниця / Прищепа Б. // Наукові записки [присвячується 450 – річчю з часу створення Пересопницького Євангелія] / Рівнен. обл. краєзн. музей; голов. ред. Булига О.– Рівне, 2011. – Вип. ІХ, ч. 1. – С. 47 – 53.
5. Охріменко Г. Волинські знахідки давньоруських енкалпіїв / Остапюк О., Стемковський В. // Волинська ікона: дослідження та реставрація: наук. зб.: матеріали Х міжнар. конф. – Луцьк, 2003. – Вип 10. – С. 114 – 116.
6. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси / Рыбаков Б. А. – Москва: Изд-во АН СССР, 1948.– 792 с.
7. Терський С. Археологія доби Галицько – Волинської держави / Терський С. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 108 с.
8. Терський С. Пересопниця: краєзн. нарис / Терський С.- Рівне: Азалія, 2003. – 160 с.
9. Цинкаловський О. Хрести –енкалпіїв / О. Цинкаловський // Охріменко Г. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / Охріменко Г. , Скляренко Н., Каліщук О., Ткач В., Романчук О. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007

УДК 745.55(477.81)

М.В. Федоришин

РЕМІСНИЦТВО У ЛІТОПИСНІЙ ПЕРЕСОПНИЦІ

У даній статті подано перелік різних видів ремесел, що були виявлені археологами на території літописної Пересопниці та представлено окремі цікаві артефакти, які свідчать про свою вагому складову виробничої інфраструктури літописного міста.

Ключові слова: Пересопниця, артефакти, ремесло.

В даній статті перераховані різні види ремесел, які були виявлені археологами на території літописної Пересопниці та представлені окремі цікаві артефакти, які свідчать про свою вагому складову виробничої інфраструктури літописного міста.

Ключевые слова: Пересопница, артефакты, ремесло.

This article lists the different types of crafts that have been discovered by archaeologists in the chronicle Peresopnytsya and presented some interesting artifacts that indicate a significant component of the industrial infrastructure of the chronicle.

Keywords: Peresopnytsya, artifacts, crafts.

Пересопниця як столиця удільного князівства давньоруської держави відома з 1149 року [2; с.226]. Залишки оборонних фортечних земляних валів і ровів приваблюють археологів уже 150 років поспіль. Однак ремісничі майстерні різних виробництв літописного міста вдалось віднайти небагатьом. Назвемо окремих із них: Володимир Терський [1], Святослав Терський [12], Богдан Прищепа [9].

Археологічними дослідженнями в північній та західній (прирічковій) частинах дитинця встановлено, що основним заняттям жителів Пересопниці були ремесла. Терським С. було досліджено чотири ремісничі споруди, пов'язані із залізоплавильним виробництвом. Ряд житлових споруд, розташованих тут же, теж мали відношення до ливарної справи, про що свідчили залізоплавильні горни, розташовані неподалік, а також знахідки у господарській ямі біля наземного житла XII ст. горщика, наповненого промитою болотною рудою, яка служила сировиною для залізобного промислу.

Залізобні горни, досліджені на городищі, судячи із збережених решток, типової для раннього середньовіччя конструкції, глиняні, округлої куполовидної форми діаметром 1,0-1,2 м, одноразового використання. Біля одного із розкопаних горнів були зібрані ошлаковані керамічні сопла, які служили для нагнітання повітря. В їх отворах, діаметром 2 см, застигло розплавлене залізо., внаслідок чого сопла стали непридатними для дальшого використання і були розбиті.

Залізобне виробництво у княжу епоху було основою економіки. Залізо використовували для виготовлення всіх основних знарядь праці, предметів побуту та озброєння. Тому залізобний центр дитинця працював дуже інтенсивно, про що свідчать сліди багаторазового ремонту залізоплавильних горнів та значна кількість зібраних шлаків.

Технологічно пов'язане із залізоробним ремеслом було ковальство. Ковальське ремесло репрезентоване у Пересопниці відповідним інструментарієм. Терський С. на дитинці знайшов пробійник та кліщі.

Продукцією майстрів-ковалів були насамперед предмети побуту. Мешканці Пересопниці користувалися значною кількістю залізних виробів, про свідчить експозиція у археологічному музеї КАЦ «Пересопниця».

Найчисельнішими знахідками побутових виробів із заліза є ножі і цвяхи. Останні найчастіше зустрічаються з Т- подібною голівкою.

Інша категорія виробів із заліза, які є порівняно частими знахідками, - це ключі, замки, та інша дверна фурнітура. З території дитинця походять ключі до навісного замка, які досить широко вживалися на теренах Волині у XII – XIV ст. [12; с.72,195].

Крім того, на дитинці С.Терський у різні роки розкопав різні замки: навісний, циліндричний, врзний.

Частими знахідками є окуття відер, дволезе та калачевидне кресала, на долівках споруд та в культурному шарі зібрано велику кількість залізних деталей одягу та взуття: пряжок до ременю та підковок до чобіт.

Пружинні ножиці для стрижки овець, шарнірні кравецькі ножиці походять із споруд XII-XIII ст. на дитинці.

Дверні скоби трапляються як в заповненнях споруд, так і в культурному шарі.

Костерізне ремесло. Терський С., мабуть, найбільше за інших археологів розкопав виробів із кістки. Саме він виявив на дитинці майстерню косторіза. Тут були не лише кістяні заготовки, але й готова продукція. Це були переважно гребені, гудзики, шила та голки. З кістки вирізали також наконечники стріл, деталі сагайдака, окремі елементи спорядження вершника і коня.

Мистецьким виробом високого рівня є мініатюрна кістяна голівка коня, виявлена на долівці напівземлянкового житла датованого кераміко XII ст. Оскільки нижче шиї фігурка обламана, важко визначити її призначення. Це могла бути дитяча іграшка або наверхя ручки ножа чи палиці.

Гончарне ремесло. Величезна кількість посуду, зібраного багатьма археологами у культурному шарі та на спорудах, свідчить про потужний розвиток цього виробництва. Керамічні комплекси з достатньою повнотою дають можливість простежити зміну типів та форм посуду протягом X-XV ст. Гончарний посуд повністю змінює ліпний у комплексах, починаючи з IX – початку XI ст. Як виняток, до кінця XI ст. вживались у незначній кількості ліпні миски та сковорідки.

Кераміка кінця X-XI ст. звичайних для Волині форм виготовлялась з білої відмуленої глини. Це були, переважно, горщики різних розмірів. В цей період використовувались також спеціалізовані види посуду: мініатюрні світильники тощо.

У X ст. найбільш поширеним був посуд з помірно відігнутими назовні вінцями т.зв. «курганного типу», край яких косо зрізаний і найчастіше завершується манжетом. В процесі еволюції шийка горщиків все більше вигиналася назовні, а вінця поступово заокруглювалися. У комплексах XII – пер. пол. XIII ст. за словами С.Терського, близько 80% вінець складають загальноруські типи, що завершуються валиком. Серед орнаментів переважає лінійний. Однак близько 8-10% посуду мало плоский край вінець, який М.Малевська [8; с. 4-12] називає галицьким типом.

У др. пол. XIII ст. з'являються вінці з товстим округленим чи сплюснутим валиком. Шийка окремих посудин дуже низька і вигнута назовні майже під гострим кутом.

У другій пол. XIII ст. поширюються також вінця із своєрідно формованим валиком, що має зовні прямо або косо зрізану грань. У першій пол. XIV ст. Нижній виступ валика часто декорується вдавленнями. Поряд з цим набувають поширення вінця архаїчних форм (манжет). В орнаментативній посуду частіше вживається хвилястий орнамент. В тісті частіше зустрічається крупнозернистий шамот.

Із застосуванням у виробництві з сер. XIV ст. швидко ротаційного гончарного кола значно розширилися можливості моделювання: збільшення площі зовнішнього манжета дозволили декорувати його різноманітним орнаментом [3; с. 185-190]. Профілювання зовнішньої сторони вінець IX-XI груп здійснювалося за рахунок різного ступеня увігнутості з утворенням заокругленого або гострого нижнього ребра. Саме це ребро стає зоною орнаментування. Вінця IX-XI груп масового поширення набули у XV ст. На формах вінець, що розвинулися з цих груп, валик профілювався ще з внутрішньої сторони за допомогою випуклостей, западин тощо. По зовнішньому краю манжета утворювались ряди невеликих карнизів, які декорувались.

Асортимент посуду, що був в ужитку пересопничан, у X-XV ст. поступово змінювався. Тут, за словами С.Терського, керамічні комплекси посуду XII – I-пол. XIII ст. характеризуються наявністю

високоякісно виготовленого посуду, часто з вушками. Уламки посудин з вертикальним горлом, часто мали два вушка з відтягнутим верхнім краєм, зібраних в господарських ямах при валі дитинця [12; с.8]. Корчаги, переважно, мали циліндричне горло, зміцнене по зовнішній стороні кількома (двома-п'ятьма) концентричними потовщеннями. Ще одне, відповідно, концентричне потовщення, яке знаходилося посередині висоти корпусу корчаги, часто прикрашалося вертикальними та косими нарізами.

Характерною знахідкою для гончарних комплексів XIV ст. є покритишки з кільцеподібною ручкою віднайдені С.Терським у 2001 році.

У шарах XIII – XV ст. часто трапляються миски. Вони мали добре окреслену шийку і відхилені назовні вінця.

Асортимент гончарної продукції, яка була у користуванні мешканців Пересопниці, поступово розширювався. З середини XIII ст. у побуті заможних верств міста набувають поширення дзбани. Вони поділяються на широкогорлі та вузькогорлі. В цей час з'являються також сковороди-латки з пустотілою гранованою ручкою на трьох гранованих ніжках. Вони виготовлені за місцевою технологією та місцевим оформленням, отже їх походження, за словами С.Терського, цілком автохтонне.

З середини XIII ст. зростає місцеве виробництво тарного посуду – білоглиняних амфор, що зберігають пропорції посуду попереднього періоду. Вздовж лінії найбільшого розширення вони зміцнені горизонтальним валиком, що має косі насічки ножем.

У XIV ст. більш виразнішим стає вплив центральноєвропейських традицій на гончарне виробництво Пересопниці. Це видно на прикладі поширення в оформленні гончарного посуду псевдо манжету та канелюрів, врізного та штампованого орнаментів на валику вінець та корпусі.

Поряд з цим, протягом XIV ст. у продукції волинських гончарів зберігаються найкращі здобутки гончарства домонгольської доби, що простежуються у пропорції та зовнішньому оформленні виробів. Характерний для цієї доби посуд з валиком на вінцях був у вжитку протягом всього XIV ст.

Цікавими є клейма на денцях посуду. Це – хрест, зірка, різноманітні солярні знаки. Різнманітної форми набувають клейма у XII-XIII ст. Клеймування посуду значно поширюється у другій пол. XIII ст. і остаточно зникає із запровадженням нової технології, при якій денце зрізалося ниткою. Типологія пересопницьких клейм в основному співпадає із запропонованою М. П. Кучерою (1960) та розвинутою В.Д. Гупало (1985).

За словами В. Кучінка, на Волині ще в X-XI ст. існувала практика виготовлення дитячих іграшок із глини [6; с157-158]. Глиняні іграшки у вигляді коника були знайдені С.Терським на дитинці. А мешканець села Пересопниці Олександр Парфенюк у себе на городі (окольний город) знайшов у 2008 році глиняний музичний духовий інструмент – окарину.

Виготовлення керамічних плиток до підлоги, покритих поливою, пов'язане із будівництвом церков у XII ст. Фрагменти полив'яних плиток знайдені лише на дитинці В.Терським [1; с 3]. Про можливість використання емалей гончарами Пересопниці опосередковано свідчать також численні уламки посуду XII – XIV ст. із слідами розплавленої емалі на внутрішній поверхні, зібрані під час розкопок церкви на дитинці В.Терським у 1993 році.

Скловиробництво. За технологією виробництва поливи є різновидом скловиробництва. Із скла вироблялися поширені жіночі прикраси: намисто та браслети, а також посуд та віконне скло. Наявність скляного шлаку та керамічних трубок віднайдені Б.Прищепою на ур. «Пастівник» свідчать про місцеве виробництво скляних виробів [9; с.260].

Ювелірне ремесло. Серед ремесел добре розвинутих у місті протягом X-XIV ст. слід відзначити ювелірне, початки якого на Волині пов'язані, судячи із матеріалів розкопок, саме з Пересопницею.

Найдавніша майстерня ювеліра, досліджена С.Терським у 1998 році на ур. «Замостя», діяла вже у IX – поч. X ст. Про асортимент її виробів свідчить знахідка бронзової бляшаної кульки діаметром 0,5 см та половинка крейдяної ливарної форми діаметром 7,3 x 7,2 x 3,2 см. Її робоча сторона ретельно заглажена в одній площині, де з одного краю вирізьблене зображення ромбовидної форми підвіски, розмірами 1,8 -1,4 см, із потовщеннями на кутах у вигляді кульок. Підвіски такого типу були досить поширеними на Русі.

На курганному могильнику у с. Пересопниця у 1898 році розкопано поховання майстра-ювеліра, яке відноситься до X ст. За язичницьким звичаєм з тілом покійного у могилу поклали його інструменти: дві маленькі ваги з бронзовими чашечками та одну велику з залізним стержнем, окуту залізом скриню, в якій був молоток, коваделко, дев'ять бронзових предметів, які спочатку помилково вважали тягарцями для ваги (розкопки Катерини Мельник), а знайдений курган – похованням купця.

Проте дослідниця Галина Корзухіна довела, що поховання належить саме ювелірові, а знайдені предмети є формами для виготовлення різних частин прикрас [5; с. 35-59].

Автор обстежив ці предмети у Національному історичному музеї у Києві, зафотографував всі знахідки, знімки були використані про створенні експозиції археологічного музею КАЦ «Пересопниця».

Таким чином, окрім воїнів, на дитинці мешкали також і ремісники, що обслуговували дружину – ювеліри та ковалі. Навіть у більш пізні часи ремісники цих двох спеціальностей були привілейовані. До такого висновку прийшов Д. Бліфельд, аналізуючи поховання ковалів, зброярів та ювелірів з курганів могильників IX-X ст. [3; с. 35-40]. С. Терський стверджує, що представники цих галузей входили в склад хоча б молодшої дружини в X – XI ст.

Розвиток ювелірного мистецтва в Пересопниці у наступні віки представлений залишками ювелірної майстерні XI ст., дослідженої в 1986 році поблизу валу в північній частині дитинця С.Терським. Ювелірні майстерні діяли у місті у XII –XIII ст., про що свідчать знахідки ікони-напівфабриката з бронзи та ливарного хвоста в одній уз споруд на ур. «Пастівник», а також ряду інструментів. Так, спрацьований молоток, знайдений на окольному городі, судячи з аналогій [11; с. 222], був пов'язаний із ювелірним ремеслом.

За весь період археологічних розкопок В. Терським, С. Терським, Б. Прищепою було зібрано багато ювелірних виробів: натільні хрестики та інонки з бронзи, різні накладки, жіночі дротяні та пластинчасті браслети, перстні в півтора обороту.

Автором було знайдено сім хрестів – енкалпіїв XII ст. прикрашених черню, два з них, знайдені на дитинці, були повністю цілими. Їхні половинки були герметично закриті, але в середину потрапляла вода чи волога через невеличкий отвір, який, можливо, спеціально був присутнім на виробі. Очевидно, саме через цей отвір і потрапила вода в середину хреста, де мав знаходитися шматочок «мощів». Коли автором було розкрито дві половинки хреста – енкалпіона, в середині відкрилася чорна земле-грязьова речовина.

Крім того, С. Терський також знайшов хрести – енкалпіони на окольному городі та на ур. «Замостя». Він стверджує, що такі енкалпіони, могли виготовлятися на місці.

Цілу колекцію бронзових, латунних та свинцевих накладок передано до археологічного музею КАЦ «Пересопниця» автором. Найцікавіша з них – під назвою «лютий звір».

Одну лунницю знайшов на території ур. «Пастівник» В. Баланович.

Загалом, як видно з вибіркового огляду найцікавіших знахідок виробів місцевих майстрів, ремісничі майстерні міста Пересопниці були невід'ємною складовою виробничої інфраструктури міста.

Джерела та література

1. Звіт про охоронні розкопки, проведені по Відкритому листу за № 298/125 відж 30 червня 1989 року на ім'я Терського В.С. на території Пересопницького городища та його околиці ...[Рукопис].- Львів,1990.- С.32.
2. Літопис Руський за Іпатським списком. Переклав Л.Махновець.- Київ,1989.- С.227-401.
3. Бліфельд Д.І. До питання про ремесло та ремісників у Київській Русі / Д.І. Бліфельд // Археологія. – Т. 9. – К., 1954. – С. 35-40.
4. В.Д. Трансформация древнерусских традиций моделирования керамики во II пол.. XIII – XV вв. // Garncarstwo I kaflarstwo na ziemiach polskich od poznego sredniowiecza do czasow wspolczesnych. Materiały z konferencji. Rzeszow, 21-23.IX.1993. – S. 185-190.
5. Корзухина Г.Ф. Древнерусские енкалпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI-XII вв./ Корзухина Г.Ф., Песков А. А. – Санкт-Петербург, 2003.- 432 с.
6. Кучінко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї / М.М. Кучінко. – Луцьк, 1996. – 207 с.
7. Луць В. Невідомі пам'ятки сфрагістики і металопластики Волині до монгольської доби/ В. Луць // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Матеріали VII наукової конференції по волинському іконопису, м. Луцьк, 27-28 листопада 2000 р. – Луцьк: Надстр'я, 2000. – С. 22 – 24.
8. Малевская М.В. К вопросу о керамике галицкой земли XII-XIII вв./ М.В. Малевская //КСИА. – Москва, 1969. - №20. - С. 4-12.
9. Прищепя Б.А. Дослідження Пересопниці /Б.А. Прищепя // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. – Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – С. 259-262.
10. Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж у період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X – XIII століттях / Б.А. Прищепя., Ю.М. Нікольченко. – Рівне, 1996. – 248 с.

11. Рындина А.В. // МИА.- № 117.- Т. 3. – М.- Л.: Наука, 1963.- С. 210-230.
12. Терський В., Терський С. Звіт про роботу Пересопницької археологічної експедиції в 1993 році (Рукопис) / В.С. Терський, С.В.Терський.- Львів, 1993.- С. 33.
13. Теський С.В. Пересопниця / С.В. Терський. – Рівне, 2003. – 158 с.

УДК 94+008(477.82)»15/17»

О.А. Герасименко

РОЛЬ ІСТОРИЧНИХ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ ВОЛИНИ XVI–XVIII СТОЛІТЬ У НАЦІОНАЛЬНІЙ САМОІДЕНТИЧНОСТІ

Резюме. В статті розглядаються історичні та соціокультурні процеси розвитку Волині XVI – XVIII століть. Розкриті основні причини розквіту та занепаду культури Волині. Визначенні характеристика та роль Волині у становленні української національної ідентичності.

Ключові слова: Україна, Польща, Литва, Річ Посполита, Волинь, місто, міщани, роди, шляхта, ордени, культурні осередки, духовні центри, повстання.

Резюме. В статье рассматриваются исторические и социокультурные процессы развития Волыни XVI - XVIII веков. Раскрыты основные причины расцвета и упадка культуры Волыни. Определены характеристика и роль Волыни в становлении украинской национальной идентичности.

Ключевые слова: Украина, Польша, Литва, Речь Посполитая, Волинь, город, мещане, роды, шляхта, ордена, культурные ячейки, духовные центры, восстания.

The Role of Historical and Cultural Processes of Volyn 16-18 centuries in national self-identity.

Summary. The article deals with the historical and social-cultural processes of development of Volyn in 16-18 centuries. The basic principles of prosperity and decline of culture Volyn were shown. The characteristics and role of Volyn in the formation Ukrainian national identity were defined.

Keywords: Ukraine, Polish-Lithuanian Commonwealth, Volyn, city, burgesses, mankind, nobility, orders, cultural centers, spiritual centers, rebellion.

Поступове вивчення етнографічних аспектів історичних та соціокультурних процесів, визначає розуміння їх змісту, ролі та значення у загальному формуванні українського етносу. Тому, досліджувана тема є надзвичайно актуальною щодо світоглядної самореалізації особистості й актуалізації ролі культури та громадянського суспільства в процесі розвитку нації.

Мета даного дослідження – проаналізувати розвиток Волині XVI-XVIII ст. через призму трансформації етнокультурних, політико-адміністративних та економіко-правових соціальних впливів з урахуванням особливостей корінного етносу, та його значення у становленні Української національної ідентичності.

Дослідження здійснено на основі комплексного аналізу історичних джерел за допомогою порівняльно-історичного, системно-структурного та історико-типологічного методів.

Основою для формування теоретичних засад у роботі послужили праці науковців: В.Б. Антоновича [1], О.І. Барановича [2; 3], І.П. Крип'якевича [12], Митрополита Іларіона [13], В.Д. Гайбонюка [5], О.М. Субтельного [19], Н.М. Яковенко [22; 23], О.О. Рисака [18], В.М. Бачинського, В.М. Грома, В.І. Цибульського [4], О.Л. Михайлишин [14], О.Б. Ярошинського [24] та ін.

З часу надання містам Волині магдебурзького права порушилися старі традиції українського міського життя, підупало значення віча, натомість зросла влада міської верхівки, в руках котрих опинився магістрат, рада міста, а також судова влада, очолювана війтом. Міські землі, що вважалися власністю всієї громади (міщан), поступово прибрали до своїх рук міські багатії, шляхтичі і бояри, котрим потурав магістрат. Отже, на період XVI ст. найбільші земельні латифундії (великі земельні володіння від лат. *latus* – обширний і *fundus* – земля, маєток) тоді належали українським князівським родам (родинам) князям: Острозьким, Збаражським, Сангушкам, Чорторійським, Корецьким, Вишневецьким та іншим. За часів панування Литви вони користувались пошаною та привілеями. Саме серед цієї верстви найдовше зберігався дух українства та зародився супротив уніатству, ополяченню та окатоличенню, які стали поширюватися на Волині з часу об'єднання Литви і Польщі в одну державу. Вони вважали, що входження України в Річ Посполиту не приведе до її більшої автономії, тим паче до політичної, економічної та духовної свободи. Найдовше протистояли унії